

A RÉGÉSZET SZEREPE ÉS EREDMÉNYEI A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM KUTATÁSÁBAN

THE ROLE OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND ITS FINDINGS IN STUDIES ON THE EARLY HISTORY OF THE HUNGARIANS

Türk Attila

PhD, tanszékvezető, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet
Magyar Őstörténeti és Honfoglalás kori Régészeti Tanszék,
tudományos főmunkatárs, kutatócsoport vezető, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport
turk.attila@abtk.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A korai magyar történelem forrásszegény kutatási terület. Így a régészet mint rohamosan gyarapodó forrásanyagú tudományág kiemelkedő jelentőséggel bír. Fontos hangsúlyozni, hogy a régészet esetében a kutatási módszerek terén is jelentős bővüléssel számolhatunk, elsősorban a nagy lendülettel megindult bioarcheológiai kutatásoknak köszönhetően. Az utóbbi évek legjelentősebb magyar őstörténeti régészeti eredménye az etelközi szállásokkal azonosított Szubbotci-típusú lelőhelyek számának robbanásszerű növekedése volt a Dnyeszter folyó vidékén. A Dnyeper folyó középső folyása mentén immár tíz–tizenkét lelőhely sorolható az etelközi szállásokhoz. Itt jól tükröződnek a szomszédos, elsősorban az északi, szláv területekkel, valamint a bizánci kultúrkörrel a Krím térségében létrejött kapcsolatok. A leletanyag időrendje mellett annak jellege is kifejezetten összhangot mutat a muszlim írott források által a magyarok 9. századi elődeiről rajzolt képpel. Keletebbre a szamarai Volga-könyök és a Dél-Urál tágabb térsége továbbra is az, amely a magyar ethnogenezis tekintetében a legfontosabb. Munkahipotézisként elmondhatjuk, hogy a magyarság elődeinek régészeti legkorábban megfogható nyomát az Urál hegységtől keletre, a cseljabinszki urálintúli régió keleti szomszédságában feltételezhetjük. Feltehetően a 9. század elején indultak el a nyugati irányba, rövid idő alatt átjutottak a Volga bal partjára, és területük kiterjedt Volgai Bolgária határáig. Ezt követően egyik részük a Káma mentén maradt. A másik csoport pedig még a 830-as évek előtt nyugat felé vándorolt, majd a Fekete-tenger északi előterében telepedett meg. A 890-es évek és a 10. század eleje között a Szubbotci-lelettípus emlékei eltűntek a Fekete-tenger északi előteréből, ugyanakkor felbukkantak a Kárpát-medencében, ahol megfigyelhető a továbbfejlődésük.

ABSTRACT

Studies on the early history of the Hungarians are bedevilled by the lack of reliable written sources and therefore archaeology plays a crucial role as discipline with a rapidly growing source material. It must also be emphasised that archaeology is characterised by a significant broadening of research methods, principally owing to the advances in bioarchaeological research. One

of the most significant archaeological results in recent years has been the dynamic increase in the number of Subbotsi-type sites identified in the Dniester region, generally equated with the *Etelköz* settlement territory of the written sources. 10–12 Subbotsi sites are currently known along the middle reaches of the Dnieper, a region where the connections between the ancient Hungarians and their neighbours, mainly the northern, Slavic territories as well as the Byzantine cultural province in the Crimea are well documented. In addition to their chronological position, the Subbotsi finds also correlate well with the image of the ancient Hungarians in the Muslim written sources of the 9th century. Farther to the east, the broader area of the Samara Bend of the Volga and of the southern Urals are the most important regions in terms of Hungarian ethnogenesis. As a working hypothesis, we may contend that the earliest archaeological traces of the ancient Hungarians can be assumed east of the Ural Mountains, in the Trans-Ural region. The ancient Hungarians most likely began their westward migration at the beginning of the 9th century: they soon crossed to the left bank of the Volga and their territory extended to the border of Volga Bulgaria. Some groups remained in the Lower Kama region, while other groups migrated westward before the 830s and then settled in the northern foreland of the Black Sea. Between the 890s and the beginning of the 10th century, Subbotsi-type artefacts disappear from this region and make their appearance in the Carpathian Basin, where their further development can be observed.

Kulcsszavak: korai magyar történelem, régészet, Szubbotci-típusú lelőhelyek, Volga–Dél-Urál régió, honfoglaláskor

Keywords: early history of the Hungarians, archaeology, Subbotsi-type sites, Volga-southern Ural region, Hungarian Conquest period

BEVEZETÉS

A korai magyar történelem – elterjedtebb nevén a magyar őstörténet – az írásos emlékeket tekintve forrásszegény kutatási terület. Így a régészet mint folyamatosan, sőt rohamosan gyarapodó forrásanyagú tudományág, kiemelkedő jelentőséggel bír annak kutatásában. Ez tény akkor is, ha módszertani szempontból a régészeti leletek közvetlen történeti, etnikai forrásértéke ma már itthon is sokkal szigorúbb megítélés alá esik (Bálint, 1994; Комар, 2018), mint korábban. Azonban a kelet-európai füves és erdős sztyepp, valamint erdővidék, továbbá az ezek mikrorégióiban mutatkozó markáns régészeti különbségek alapos ismerete, munkahipotézis szintjén ma már lehetőséget nyújt a történeti forrásokból ismert egyes népmozgások háttérének vizsgálatára. Kutatásainkat pedig újabban természettudományos vizsgálatokkal kiegészítve jóval több információt nyerhetünk ki a tárgyi hagyatékából, mint korábban.

A magyar őstörténet napjainkban leginkább elfogadott régészeti modellje az 1960–1970-es évek szovjetunióbeli ásatási eredményeire épült. A régészet számára a korai magyar történelemmel kapcsolatos alapvető kérdés máig nem sokat

változott. Nevezetesen, hogy a korábban nyelvészeti módszerekkel azonosított nyugat-szibériai őshazától (Klima, 2016) nyugatra eső, tehát az Uráltól a Kárpát-medencéig terjedő terület régészeti hagyatékából mi kapcsolható a magyarság kora középkori elődeihez (Fodor, 1994)? Vajon az írott források alapján feltételezett egyes szállásterületek elhelyezkedése bizonyítható-e az újabb tárgyi leletek tükrében is? A legfrissebb konkrét régészeti eredményeket és újabb kérdéseket az alábbiakban foglaljuk össze.

A FORRÁSANYAG ÉS A KUTATÁS SZERVEZETI KERETEI

Közismert, hogy a korai magyar történelem régészeti forrásai Kelet-Európában keresendők, miként az is, hogy az őshaza és a feltételezett egykori magyar szállásterületek, Levédia és Etelköz vagy *Magna Hungaria* az egykori Szovjetunió területén helyezkedtek el. A rendszerváltást követően az orosz–magyar tudományos régészeti kapcsolatok (is) szinte eltűntek, így a szakirodalom és az új keleti ásatási adatok csak szórványosan, személyes kapcsolatok révén jutottak el hozzánk. Az elmúlt másfél évtized azonban komoly változásokat hozott mind az új leletek, mind pedig a tudományos kapcsolatok vonatkozásában (Türk–Langó, 2020).

Több évtizedes szünet után, 2004 őszén az MTA Régészeti Intézete vette fel elsőként újra a kapcsolatot a kelet-európai régészettel intézményi szinten is, azzal a céllal, hogy a magyar őstörténet keleti háttérének modern kutatását új alapokra helyezze. 2005–2010 között sikerült megvalósítani a kapcsolatfelvételt Kisinyovtól Tyumenyig valamennyi régészeti centrummal, másrészt megindult az érdelemes új leletek felgyűjtése is. 2011-ben ukrán kezdeményezésre létrejött a magyar őstörténet régészeti kutatásának nemzetközi konferenciasorozata, amely elsősorban a Dnyeper középső folyása mentén előkerült új etelközi leletanyagoknak volt köszönhető. Itthon 2012-ben Fodor Pál főigazgató kezdeményezésének köszönhetően önálló kutatócsoport kezdte meg működését az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont keretein belül a magyarság eredetének kutatására. A Magyar Őstörténeti Témacsoport multidiszciplináris kutatásai között hangsúlyos szerepet kapott a régészet is. 2013-tól a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszékének (PPKE-RT) őstörténeti kutatási programja vált meghatározóvá: az itt megvalósuló Orosz–Magyar Uráli Régészeti Expedíciók sorozata a forrásfeltáráshoz helyezte a hangsúlyt. 2017-ben a PPKE Régészettudományi Intézetében a magyar koratörténet régészeti kutatása önálló tanszékot kapott – elsőként a hazai kutatástörténetben. Egy 2015-ös kisinyovi régészeti kerekasztal-konferencia, valamint az ukrainai eredmények hatására 2019-ben Moldáviában elindult egy hároméves moldáv–magyar kutatási program az etelközi hagyaték nyugati ré-

szének feltárására. Ennek eredményeként a Dnyeszter mentén is sikerült megtízszerezni az ismert lelőhelyek számát. A Volga–Káma-vidék az 1970-es évektől kezdve kiemelkedő szerepet játszott a magyar őstörténet régészeti kutatásában. Itt 2018-ban szintén egy közös korai magyar témájú konferenciával indult újra az együttműködés, melyet egy tatár–magyar kutatási program aláírása követett. Ennek célja a Középső–Volga-vidéken a magyar vonatkozású leletek sorát eredményező kora középkori temetők teljes publikációja, mely munka még az 1980-as évek elején maradt félbe. Az Urál keleti oldalán a cseljabinszki és a tyumenyi régészeti központok munkáját az elmúlt években a legnagyobb orosz tudományos alap több, kifejezetten a magyar őstörténet kutatására szolgáló pályázati támogatás odaítélésével segítette.

A fentiek alapján jól kivehető, hogy a korai magyar történelem kérdése egy több kelet-európai országot érintő, nemzetközi érdeklődést kiváltó tudományos probléma. A magyar kezdeményezés hatására napjainkban már közel harminc moldáv, ukrán, orosz és kazak régész foglalkozik kutatásai során rendszeresen a magyar eredetkérdés tágabb hátterével, melynek eredményeként számos szakpublikációs, sőt monografikus áttekintés született.

HONFOGLALÓK *VERSUS* HONFOGLALÁS KOR

A magyar őstörténet régészeti kutatása a kezdetektől szorosan összefonódott a Kárpát-medence honfoglalás kori régészetiével. Ez nem csoda, hiszen a magyarok elődeinek régészeti azonosítására létrejött mindkét alapvető kutatási módszer, az ún. lineáris (az Uráltól a Kárpátokig), illetve a retrospektív (a Kárpát-medence 10. századi emlékanyagából kiinduló, annak keleti előzményeit kereső) szemlélet esetében elengedhetetlen viszonyítási pontot jelent a honfoglalás kori hagyaték.

A ma rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatékának minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előzményei. A keleti kapcsolatokat mutató tárgy-típusok száma a honfoglalás kori régészeti kutatásban napjainkra jócskán megnőtt, köszönhetően elsősorban a kelet-európai kora középkori régészeti hagyaték jobb hazai megismerésének. Újabb ilyen lelettípusok például a honfoglalás kori íjak markolatlécei, a tegezöv, a bronz-, illetve vascsövekkel záródó tarsolyok, a taplótartó, a rozettás lószerszámveretek és a karosi temető kúpos farmatringdíszje, a dróttal megerősített lovaglóostorok és faedények, az ötkarikás hajfonatkorongok, az egyenes pengéjű szablyák, a geszterédi és a tizzaszederkényi típusú övveretek, illetve a 10. századi díszítőművészet motívumainak többsége. A temetkezési szokásokat tekintve a részleges lovas, illetve szarvasmarha temetkezéseket, a kurgán alá vagy korábbi sírhalmok betöltésébe való betemetkezések szokását említhetjük. A korabeli Közél-Keletig elért kereskedelmi kapcsolatokat

pedig egy új selyemtípus, a vetülékkompozit vászonkötésű (*taqueté façonné*) leletek kelet-magyarországi feltűnése is igazolta. Ez utóbbi megfigyelés utal arra is, hogy a magyarság keleti kapcsolatai a honfoglalást követően is megmaradtak a 10. században. Anyagi műveltségük hatása pedig egykori szomszédaiknál egyre inkább kimutatható.

A honfoglaló hagyaték természettudományos módszerekkel történő kutatása (például pontosabb időrend, genetikai kapcsolatok) minőségi ugrást és információtöbbletet eredményezett. Radiokarbon kormeghatározással eddig közel tucatnyi olyan honfoglaló sírt sikerült elkülöníteni, ahol az eltemetettek valószínűsíthetően még a honfoglalás közismert időpontja előtt, a korábbi szállás-területen születtek, de már a Kárpát-medencében hunytak el (Türk–Lőrinczy, 2015). Ezekről a síroktól, vagyis a ténylegesen hont foglalók csontanyagának vizsgálatától számos új eredményt remélhetünk a minden szempontból összetett 10. századi, Kárpát-medencei népesség eurázsiai hátterét illetően. A kelet-európai régió(k) teljes, jól összegyűjtött, helyi leletösszefüggéseivel együtt értékelt és biztos időrendi alapokon nyugvó régészeti adatbázisára van szükség (Erdélyi, 2008; Komap, 2018). A Kárpát-medencei honfoglalás kori hagyatékot pedig a bővülő keleti leletek fényében folyamatosan újra kell értékelnünk (Révész, 1998). A honfoglalás kori keleti analógiák megítélése és „használhatósága” szempontjából hangsúlyoznunk kell, hogy azok nem önmagukban álló szórványleletek vagy csupán az egykori társadalmi elitet jellemző gazdag sírokból származó egyedi leletpárhuzamok. A keleti lelőhelyeken (például Szlobodzeja) a tájolás, illetve rítus alapján odasorolt (a radiokarbon kormeghatározás és az archogenetikai vizsgálatok által megerősített) melléklet nélküli temetkezések ugyanúgy megtalálhatók, mint a Kárpát-medence 10. századi temetőiben. Ugyanakkor arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy szakmaiatlan elvárás a Kárpát-medence kora középkori temetőinek „egyzegyes” megfeleltetésének igénye a kelet-európai előzményekkel. Az alapvetően eltérő földrajzi és kulturális környezet más népsűrűséget, településszerkezetet és eltérő társadalmi viszonyokat, így eltérő temetőtípusokat (például sírszámok) vont maga után.

ETELKŐZ ÉS A SZUBBOTCI-TÍPUSÚ LELETKÖR

Míg korábban a keleti régészeti párhuzamok hiányára panaszkodtunk, addig ma azt látjuk, hogy az Urál és a Kárpátok közötti régió hagyatékában már jól kirajzódnak olyan lelőhelycsoportok, amelyek egyszerre mutatnak kapcsolatot a Kárpát-medence 10. századi, illetve a Volga–Urál-régió kora középkori hagyatékával. A Moldovai és Dnyeszter Menti Moldáv Köztársaság területén, tehát a Dnyeszter-vidéken ilyen a Szlobodzeja, Glinoje, Plavnyi és Frumusica lelőhelycsoport; Ukrajnában pedig a Dnyeper középső folyása mentén elhelyezkedő lelőhelyek

(Szubbotci, Katyerinovka, Korobcsino stb.). A kutatásban ezeket a névadó, Ingul menti lelőhely nyomán Szubbotci-típusú lelőhelyeknek, időrendi értelemben pedig Szubbotci régészeti horizontnak hívjuk (Komap, 2018). Az ide sorolt temetkezésekre összefoglalóan (bár lelőhelyenként eltérő mértékben) jellemzőek a lábnál elhelyezett részleges lovas temetkezések, a halotti maszkok, illetve a szemfedőlemezek, az aranyozott ezüst, gyakran pálcatagos szegélydíszű, növényi minta (öv)veretek. A fémtárgyak között további jellegzetességek a palmettadíszes szablyaszerelekek, a fémveretes késtokok, valamint a kazáriai eredetű aranyozott ezüstcsészék és tálak, amelyek aranyozott háttere többnyire poncolással díszített. Meglepő ugyanakkor a szomszédos szaltovói kultúrkör (Kazár Kaganátus) leletpárhuzamainak csekély aránya, helyette a térben és időben távolabbi, Volga–Dél-Urál-vidéki kapcsolatot mutató leletek a jellemzőek.

A többségében 2007–2011 között Ukrajnában előkerült „magyar jellegű” új leletek nyomán az utóbbi években Moldáviában is megtízszereződött a hasonló síregyüttesek száma. Többségük a modern ásatásoknak köszönhetően jól dokumentált (Квитницький и др., 2020). A helyi szakemberek napjainkban már komolyan számolnak a magyar komponenssel a régió 9–10. századi történelmében. Az ásatási eredményeket követően megindult a korábbi adattári anyagok „átfésülése” is, melynek során kiderült, hogy az 1950–1990-es évek ásatásai már viszonylag nagy számban eredményeztek „magyar jellegű” leleteket. Mivel azonban ezeket más korszakok feltárásainak „melléktermékeként” kezelték, így kellő érdeklődés és kutatás hiányában a magyar régészet egészen a közelmúltig nem szerzett róluk tudomást.

A Szubbotci-leletkör időrendjét illetően az eddig elvégzett radiokarbon vizsgálatok megerősítették a hagyományos régészeti kronológiát, vagyis nagy biztonsággal a 9. század második felére keltezhetjük azt. A leletanyagban tükröződnek a szomszédos, elsősorban az északi, szláv, illetve a déli, krími–bizánci területekkel létrejött kapcsolatok (főként import kerámialeletek alapján), melyekről az írott források is megemlékeznek. A tárgyi hagyaték jellege kifejezetten összhangban áll azzal a képpel, amelyet a muszlim források tükröznek a magyarok 9. századi elődeiről. A fenti jellemzők alapján a Szubbotci régészeti lelethorizont igen nagy valószínűséggel rajzolja ki az írásos forrásokból ismert Etelköz területét.

A Dnyeszter vidékén egy érdekes történeti/régészeti koncepciót is publikáltak (Рябцева–Рабинович, 2007) arra vonatkozóan, hogy ez a terület a 940-es évekig magyar érdekszférában maradt. Érvként a két helyi szláv törzs Kijevtől való függetlenségét és a rusz, valamint besenyő leletek 925–940-es évekig mutatkozó Dnyeszter vidéki hiányát hozták fel. Ez alapján a 10. század első felében a Felső-Tisza vidékre lokalizált fejedelmi szálláshely kérdése is teljesen új megvilágításba kerülne.

A Kárpátok hágóinak külső oldalán feltárt magyar/honfoglaló kapcsolatú leletanyag esetében alá kell húznunk, hogy korábban gyakran például jellegzetes

rusz druzsina-temetőből emeltek ki magyar jellegű leleteket (vö. Krylosz kurgán-temetője), amelyeket így leletkörnyezetükből kiragadva értékelt a hazai kutatás. Ez a múlt század első kétharmadában gyakran alkalmazott módszer szakmailag ma már elfogadhatatlan. Mivel itt a Volga–Urál-vidéki jellegzetességek hiányoznak – amelyek a Szubbotci-horizontban viszont markánsan kitapinthatók –, úgy vélem, hogy a Kárpátok külső oldalán található honfoglaló típusú leletek őstörténeti megítélése revízióra szorul. Több jel utal arra, hogy az említett régióban a magyar jellegű leletanyag feltűnésének hátterében a magyar harcosok rusz zsoldba lépése áll. Nem zárhatjuk ki a hágók védelmére telepített magyar közösségek lehetőségét sem, amelyek a határvédelem (hágók őrzése) mellett a kereskedelmi utak ellenőrzésében is szerepet játszhattak. A kelet–nyugati kereskedelmi úthálózat jelentőségét a magyarok már etelközi tartózkodásuk során felismerték, amit számos import- és exportlelet támaszt alá.

LEVÉDIA, A KAZÁROK ÉS A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI KULTÚRKÖR KÉRDÉSE

Térben és időben tovább haladva kelet felé, a Levédia néven ismert szállásterület lokalizálásának kérdésébe ütközünk. A Don–Szeverszkij–Donyec-vidéken – ahová a hazai kutatásban többnyire helyezték – nincs régészeti nyoma egy olyan népességnek, amely valamikor a Kr. u. 6–8. század során odaköltözött az Urál vidékéről, majd a 9. század közepén nyugatabbra vándorolt. Az is megállapítható, hogy a Szubbotci-leletkör, illetve a honfoglalás kori hagyaték is mindössze csekély kapcsolatot mutat az említett területen a 8–10. századi hagyatékával, a szaltovói régészeti kultúrkörrel.

Emlékeztetnünk kell, hogy a hazai szakemberek a szaltovói kultúra meghatározását, illetve annak a magyarok elődeire gyakorolt hatását már korábban is eltérően ítélték meg. Ezt a régészeti műveltséget, amelyet igen jelentős belső eltérései miatt korábban is ún. geográfiai variánsokra osztottak, ma már nem tartjuk egységes régészeti kultúrának. A földrajzi variánsai esetében valójában pusztán néhány rokon vonást felmutató, egykorú, de önálló régészeti kultúrákról beszélhetünk. A magyar törzsek több száz éves közvetlen kazár területeken való megtelepedését a tárgyi hagyaték újabb elemzése nem támasztják alá. A szaltovóinak vélt párhuzamok egy részéről egyértelműen kimutatható, hogy vagy nem szaltovói eredetűek (például a lassúkorongon készült bikónikus cserépbográcsok), vagy olyan tárgytípusok, amelyek a szaltovói kultúrával szomszédos területeken is előfordulnak, mint importárúk vagy helyi utánzatok (például öv- és lószerszámveretek). Így tehát a korai magyarok szaltovói jellegű tárgytípusokkal a Kazár Kagánatus szomszédságában megtelepedve is megismerkedhettek.

A magyarság európai megjelenésének időrendje kapcsán merült fel kronológiai támpontként (a 842 előtti magyar jelenléttel kapcsolatban) a Sarkel-probléma. Bár

a kazárok Sarkel nevű, 838-ban bizánci segítséggel épült erőssége szinte biztosan azonosítható a Don-balparti cimljanszki erőddel – az építészetében megnyilvánuló bizánci metrikus adatok nyomán –, de az nem bizonyítható, hogy a magyarok ellen épült volna. Határvárként történő értelmezése sem helytálló, hiszen a Kazár Kaganátus belső területén feküdt. Manapság a néhány km-es körben elhelyezkedő három cimljanszki erődöt, illetve a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó szokolovszkaja balkai-típusú temetőket a kazárok „fővárosaként”, a kaganátuson belüli központi szállásterületként értelmezi a kutatás.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a fenti adatok nem a kazár–magyar kapcsolatok írott forrásokban világosan megőrzött tényét tagadják, pusztán a szaltovói/Don-vidéki Levédia-lokalizáció „zsákutcájára” mutatnak rá. Erre korábban már több kelet-európai régész is felhívta a magyar kutatás figyelmét. Az említett kapcsolatok tehát egymás szomszédságában alakulhattak ki. Valószínűleg maga a Volgán való átkelés sem valósulhatott volna meg a kazárok szövetsége/engedélye nélkül, ami további támpont lehet ahhoz a feltevéshez, hogy az ótörök–magyar nyelvi kapcsolatok kezdeti szintere a Volga–Dél-Urál-térség lehetett. Zárójelben jegyzem meg, hogy a Don menti Levédia-konceptió nyelvészeti szempontból sem szerencsés. Ott ugyanis elsősorban nem török nyelvű népek, hanem a Kaukázus északi előteréből a 8. század közepén határvédelmi feladatokkal nagy tömegben északra telepített alán lakosság élt. Érdekes régészeti adat ugyanakkor, hogy a 9. század derekán ugyanitt közel tucatnyi, nagy sírszámú, de nem kamrasíros temető használata szakadt meg, amely a kabar kérdés további kutatási lehetőségét veti fel.

Szintén az utóbbi pár év régészeti eredménye, hogy a Kaukázus északnyugati előteréből – vagy feltehetően onnan – származó szórványleletek között kifejezetten magyar jellegű, 9–10. századra datálható tárgyak kerültek elő. Az időközben megindult terepi kutatások (Lezsák, 2019) remélhetőleg tisztázni fogják a kétes provenienciájú tárgyak tényleges eredetét is. Jelenlegi értelmezésük szerint elsősorban a szomszédos Szubbotci-leletkör, illetve poszt-Szubbotci régészeti horizontok hatásával számolhatunk. Ezek a leletek a korábbi időszakra vonatkozóan az Azovi-tenger (Meotisz) menti vagy „kaukázusi” magyar megtelepedésre egyelőre nem tekinthetők bizonyítékként.

A VOLGA–DÉL-URÁL-VIDÉK

A Középső-Volga vidékén – elsősorban a mai Szamara város környékén – a Volga bal partján ismerünk néhány ígéretes lelőhelyet. A temetkezésekben feltárt jellegzetes fémanyag mellett a Dél-Urál keleti előterére jellemző telepkerámia gyakori előfordulását kell hangsúlyoznunk (Сташенков, 2009). A szamarai mikrorégió egyébként a Volgán való átkelés feltételezett helyének meghatározása szempont-

jából is jelentőséggel bír. A Volga-könyökben feltárt és a Kazár Kaganátus területéről származó bolgár/kazár eredetű novinki-típusú régészeti hagyaték közvetlen szomszédsága megalapozottan veti fel már a Volga-vidéken az ótörök–magyar nyelvi kapcsolatok lehetőségét a 8–9. században. Amennyiben Levédiát történeti realitásként kezeljük, úgy annak a Volgától keletre való lokalizálása a régészet oldaláról alátámaszthatónak látszik. A *De administrando imperio* néven ismert bizánci forrás besenyőkről szóló fejezeteit elemezve erre jutott legutóbb Keszi Tamás is (Keszi, 2017). A rejtélyes levéddiai *Hidmasz* folyó Kámával való etimológiai összekapcsolása (Komap, 2018) szintén a Volgától keletre elhelyezkedő Levédia koncepcióját látszik megerősíteni. A Káma-völgyében nagy mennyiségben ismerünk bizánci, illetve kazáriai importtárgyakat, minden bizonnyal a (prém) kereskedelem eredményeként.

A Volga–Káma-vidék „magyaros jellegű” leletei, valamint a nyevolinói kultúra 9. század eleji hirtelen eltűnésének a magyarokkal való összekapcsolása (Белавин и др., 2009) még további kutatások tárgya kell hogy legyen. Ez a megállapítás érvényes a kelet-európai besenyő, illetve gyakran összefoglalóan csak „kései nomádnak” nevezett leletek magyar szempontú revíziójára is, melyet volgográdi régészek kezdtek meg eredményesen az utóbbi években.

A Volga–Urál térségéből kiinduló elvándorlás okát ma még nem ismerjük. A történeti szakirodalomban már korábban feltételezett, ún. első besenyő háború azonban logikus elképzelésnek tűnik. Minden valószínűség szerint valamilyen politikai-katonai konfliktus hatására következhetett be. A régészeti hagyatékot vizsgálva azt látjuk, hogy az Urál keleti előterében a 9. század folyamán megjelenő keleti szrosztki kultúra leletei egészen a Káma–Bjelaja folyókig kimutathatók. A Dél-Urál térségében a szrosztki leletek feltűnését legutóbb Olekszij Komar az írott források szerint betelepülő baskírokhöz kötötte (Komap, 2018). A nyelvészeti kutatások számára a 6–8. században a Dél-Urál keleti oldalán a Türk Kaganátushoz és utódállamaihoz, míg a nyugatin a Kazáriához köthető importleletek és helyi utánzataik nyújthatnak újabb támpontot a magyar nyelv ótörök jövevényszavainak eredetével kapcsolatban. A Volga–Káma-régió legjelentősebb őstörténeti eredményét kétségtelenül az archeogenetika szolgáltatta az utóbbi években, melynek segítségével Tatárföldön sikerült azonosítani a keleten maradt magyarokat (*Magna Hungaria*) a 11–14. századi csijaliki régészeti műveltség temetkezéseiben.

A magyarok elődeinek a Volgától nyugatra történő 5–8. századi feltűnése kapcsán eddig publikált elképzelések csupán a kelet-európai régészeti eredményeket teljes egészében figyelmen kívül hagyó „víziók” voltak (vö. Komap, 2018). Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a 9. század elejénél nem korábbi volgai átkeléssel számolhatunk, kazár szövetségben, amint ezt a szovjet–oros, illetve az ukrán kutatás korábban is feltételezte. A 6–8. század vége közötti időszakban sehol nem tűnik fel Kelet-, illetve Délkelet-Európában uráli eredetű régészeti leletanyag. Ugyanakkor ez világosan megfigyelhető a 9. század derekán a Dnyeszter–

Dnyeper-térségben a szláv nyelvű népek hagyatékának kontrasztjaként megjelenő Szubbotci régészeti horizont esetében. Feltehetően ez lehet a magyarázata annak is, hogy Kelet-Európában a magyarok elődeiről nincs 836-nál korábbra keltezhető biztos írott forrás.

Az Urál keleti oldalán az elmúlt évek legkiemelkedőbb magyar vonatkozású leletei a cseljabinszki erdős sztyeppi térségében (Szinyeglazovo, Ujelgi) váltak ismertté, ahol az ujelgi temetőnek a Kárpát-medencei magyarsághoz fűződő biológiai kapcsolatait mutatták ki (Csáky et al., 2020; Gerber et al., 2019). A hegység keleti oldaláról a nyugatira történő magyar átköltözéssel – a hagyományos elképzelés szerint – a 6. század derekán számolhatunk, talán az avar népvándorlás északi hatásaként. Az Urál nyugati előterében az urálintúli eredetű kusnarenkovói (6–8. sz.) és a karajakupovói (8–10. sz.) régészeti kultúrákat kötötték a magyarság elődeihez, majd ez napjainkra kiegészült a késő lomovátovói kultúra (8–10. sz.) déli variánsával. A nyevolinói kultúra 9. század eleji hirtelen megszűnésének okaként szintén a magyarság nyugatra vándorlását jelölték meg (Иванов, 1999; Белавин и др., 2009).

Újabban több kutató is érvelt az Urált déli irányból megkerülő, az Urál-folyó völgye mentén végbement vándorlás mellett, amelynek végpontja közvetlenül a Középső-Volga-vidék lehetett. Időrendileg is új koncepció körvonalazódott az átkelés időpontjára: a 6. század közepe helyett a 9. század legeleje (Комар, 2018; Матвеева, 2019). Ebben a kérdésben komoly előrelépést csak az Urál keleti és nyugati előterében ismert kora középkori régészeti kultúrák új, a korábnál pontosabb időrendi szinkronja nyújthat (Матвеева, 2019). Nyelvészeti, uralisztikai szempontból azonban mindkét időrendi elképzelés esetén felmerül egy érdekes szempont a további kutatásokban. Nevezetesen az, hogy bár az ugor nyelvi egység Kr. e. 1200–500 körül felbomlott, a magyarok elődei még további 1500–2000 évet éltek a proto-obiugorok közvetlen szomszédságában. A lehetséges areális kapcsolatok az ujelgi temető tajgai eredetű kerámialeletei esetében régészetileg adathozhatóknak tűnnek.

A honfoglalás kori hagyatékból kiinduló régészeti elemzéssel megközelítőleg a Kr. u. 4–6. századig tudunk visszanyúlni a korai magyar történelemben, egészen az Urálintúl és Délnyugat-Szibéria kora középkoráig. A szargatkai kultúrkör (Kr. e. 4. – Kr. u. 4. sz.) végét ugyan nem keltezhetjük a 4. század második felénél későbbre, így a hagyományosan a magyarsághoz kötött kusnarenkovói kultúra 6. századi kezdete miatt jelentkező kronológiai űrt csak a késő szargatkai kerámiatradíciókat hordozó Bakal-kultúra közbeiktatásával oldhatjuk fel (Боталов, 2013). Újabban több szibériai régész véleménye nyomán komolyan felmerült a potcsevasi és molcsanovói kultúrák hagyatékának összekapcsolása is a magyarság elődeivel. A nyugat-szibériai magyar őshaza helyének pontosabb meghatározása a Tobol–Irtis–Isim–Ob-vidéken jelenleg a magyar koratörténet régészeti kutatásának legnehezebb kérdése.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az utóbbi másfél évtized fejleményei alapján megállapíthatjuk, hogy a korai magyar történelem régészeti kutatása érzékelhető előrelépést hozott mind mennyiségi, mind minőségi értelemben. A tárgyi hagyaték komplex (természet)tudományos vizsgálata korábban remélni sem mert lehetőségeket tárt fel (Neparáczki et al., 2017). Az eredményekről pedig elmondhatjuk, hogy a legtöbb tudományterület esetében közös eredővel bírnak. Talán soha nem volt még ekkora összhang a különböző forráscsoportok adatai között: így a honfoglalás kori hagyaték keleti kapcsolatait ott találjuk, ahol más adatok alapján a nyelvészek és a történészek is valószínűsítik.

A hagyományos régészeti elemzések vezető szerepe a jövőben is megmarad, hiszen a különböző jellegű forrásadatok történelmi modellé formálásában kiemelkedő szerepet játszik az időfaktor, amire ez a tudományág a legérzékenyebb. Vitán felül áll, hogy a tárgyi hagyaték elemzése jóval finomabb kronológiai felosztást tesz lehetővé, mint például a nyelvészeti, esetleg néprajzi adatok történelmi megfeleltetése. A régészeti leleteknek (is) köszönhetően ma már tudjuk, hogy a kora középkori kelet-európai kereskedelem sokkal intenzívebb volt, mint ahogy azt korábban a kutatás feltételezte. Másrészt a régészeti eredményeket a nyelvészeti kutatásokban gyakran hivatkozott „természetföldrajzi rekonstrukciók” (vö. Kubány-vidéki őshaza hipotézise) finomítása kapcsán is érdemes lesz figyelembe venni. A leletanyag archaeobotanikai vizsgálatainak publikációi ma már szép számmal állnak rendelkezésre, és különösen igaz ez a Kaukázus északi előterére. Szintén ebben a kérdésben tájékoztatnak a stabilizotópos vizsgálatok is, ahol a szén- (^{13}C) és nitrogén- (^{15}N) izotópok segítségével az adott régióban fogyasztott növények mutathatók ki a csontvázakból, valamint az állati eredetű fehérjebevitel ehhez viszonyított aránya. A nyelvészeti kutatásokban a jövőben érdemes lesz ezeket a régészeti eredményeket is felhasználni, mivel jelenleg – az onogur történelem kérdéseire hasonlóan – itt is határozott eltéréseket tapasztalunk a két tudományág eredményei között.

A természettudományos vizsgálatok eredményei még inkább felhívják a kor szak kutatóinak figyelmét arra, hogy csak helyesen megfogalmazott, világosan megválaszolható kérdéseket érdemes feltennünk munkánk során. A továbblépés kulcsa a magyar őstörténet modern régészeti kutatásánál – a szakadatlan forrásfeltárás mellett – manapság ebben rejlik.

A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósuló Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása Keleti Örökségünk PPK Interdiszciplináris Történelmi és Régészeti Kutatócsoport (TUDFO/51757-1/2019–2021/ITM), illetve az Árpád-ház Program (IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszer) projekt keretében készült.

IRODALOM

- Bálint Cs. (1994): A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1*. Budapest: Balassi Kiadó, 39–46.
- Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б. (2009): *Угры в Предуралья в древности и средние века*. Уфа: Изд-во Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы
- Боталов, С. Г. (2013): Некоторые аспекты уральской мадьярской проблемы. In: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. (отв. ред.): *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Челябинск: Рифей, 139–167.
- Csáky V. – Gerber D. – Szeifert B. et al. (2020): Early Medieval Genetic Data from Ural Region Evaluated in the Light of Archaeological Evidence of Ancient Hungarians. *Scientific Reports*. 10, AN: 19137 <https://doi.org/10.1038/s41598-020-75910-z>
- Erdélyi I. (2008): *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Budapest: Mundus Kiadó
- Fodor I. (1994): Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1*. Budapest: Balassi Kiadó, 47–65.
- Gerber D. – Csáky V. – Mende B. G. et al. (2019): Betekintés az Urál vidéki népeségek első évezredbeli genetikai összetételébe. In: Sudár B. – Türk A. (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of Young Scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 14.; Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7)* Budapest: Martin Opitz Kiadó, 97–99.
- Иванов, В. А. (1999): *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа: Гилем
- Keszi T. (2017): Levedia, the Egg of Columbus and What Follows. In: Keszi T. (szerk.): *Az Intercisa Múzeum Évkönyve II*. Dunaújváros: Intercisa Múzeum, 29–55.
- Klíma L. (2016): *Jürkák, tormák, merjék: Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból. (MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport – Források és Tanulmányok 1)* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
- Комар [Komar], А. (2018): История и археология древних мадьяр в эпоху миграции. – А korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei. Szerk.: Türk A. – Budai D. (*Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 11.; Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5*) Budapest: Martin Opitz Kiadó
- Квитницкий, М. – Тельнов, Н. – Синика, В. и др. (2020): Погребение из Владычень с украшением венгерского облика (Grave from Vladycheni with Adornment of the Hungarian Type). In: *«На одно крыло – серебряная, На другое – золотая...» Сборник статей памяти Светланы Рябцевой*. Под редакцией Р. А. Рабиновича и Н. П. Тельнова. Stratum Plus. Кишинев: Издательский дом Stratum–Университет «Высшая антропологическая школа», 415–426.
- Lezsák G. (2019): *Beszámoló az Anapa (Oroszország) melletti magyar–orosz régészeti feltárásról*. <https://mki.gov.hu/hu/hirek/beszamolo-az-anapa-oroszorszag-melletti-magyar-orosz-regeszeti-feltarasrol>
- Матвеева, Н. П. (2019): Некоторые проблемы изучения средневековой археологии лесостепной зоны Приуралья и Зауралья в свете формирования мадьяр. (*Ab Origine. Археолого-этнографический сборник 11*) Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 44–60.
- Непарáčzki E. et al. (2017): Revising mtDNA Haplotypes of the Ancient Hungarian Conquerors with Next Generation Sequencing. *PLOS ONE*, 12, 4, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0174886>

- Рябцева, С. – Рабинович, Р. (2007): К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X. вв. *Revista Arheologică*, serie nouă vol III. nr. 1–2. Chişinău: Institutul Patrimoniului Cultural / Institute of Cultural Heritage / Институт Культурного Наследия, 195–230.
- Révész L. (1998): Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján (Geschichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien). In: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. (szerk.): *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 523–532.
- Сташенков, Д. А. (2009): Памятники мадьярского круга в Самарском Поволжье. In: Хузин, Ф. Ш. (Отв. ред.): *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Казань: Фолиант, 228–229.
- Türk A. – Langó P. (2020): A magyarság korai történetének régészeti emlékei a legfrissebb leletek fényében. In: Neparáczki E. (szerk.): *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja által 2019. december 7–8-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 20)* Budapest: Magyarságkutató Intézet, 245–270.
- Türk A. – Lőrinczy G. (2015): *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez (Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung)*. (*Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 4.; *MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok* 4) Budapest: Archaeolingua